

A BASKURT (BASKÍR) NÉPI ORVOSLÁS NÉHÁNY FAJTÁJA

1996 szeptemberében egy hónapot töltöttünk Kunkovác László fotográfussal az uráli baskurtok (baskírok)¹ között. Hiszamedinova Firdausz meghívására érkeztünk, aki akkoriban Baskíria (Baskurtusztán) oktatási minisztere volt. Firdausz asszony egy helyi baskurt néprajzkutató, aki Torma József turkológussal végzett közös terepmunkát Baskíriában.² A baskurt fővárosban, Üfü (orosz Ufa) városában találkoztunk vele, majd segített nekünk eljutni Baskíria olyan járásába, ahol a baskurtok máig többségben élnek.³

A baskurtok a 14–15. században vették fel az iszlám hitet, így pogány hitvilágukból csak néhány elem őrződött meg a baskurt néphitben. A természetkultusz eltűnt, de az ősök szellemének (*ata-babalar ruxi*) tisztelete ma is jelen van. Gyakran sütnék lángost a szellemek kedvéért, mert hitük szerint a zsír szagára azok összegyűlnek a házi tűzhely körül.⁴

A baskurtok abban is hisznek, hogy a betegségeket különféle ártó erők (*šaytan, yěn-pärëy, albahti, ubir; šürälë*)⁵ és boszorkányok (*šiyxirsī*⁶ vagy *mäskäy*)⁷ idézik elő, de a „szemmel verés” (*küđ tēy-* „szemmel ver”) is sok betegség okozója. A betegségeket különféle ráolvasásokkal és egyéb mágikus gyógy módokkal lehet gyógyítani vagy megelőzni.

A baskurtok közt nincsenek olyan vallási specialisták, akik eksztázis során idézik meg a szellemeket, miként a szibériai sámánok. Hallottam ugyan

¹ A Baskír Köztársaságban (Baskurtusztán) 1,5 millió orosz, 1,2 millió baskurt (*bašqört*) és közel egy millió tatár (főleg *täptär*) él az Oroszországi Föderáció 2002-es népszámlálási adatai alapján.

² A magyarok és baskurtok közti igen összetett, ugyanakkor vitatott etnikai kapcsolat miatt (lásd GOLDEN, 1990, 242–248.) ez a török nép kedvelt témája a magyar turkológiának. Torma József (1942–2000) több terepmunkát is végzett Baskíriában, 1986 és 1991 között tanulmányozta a baskurt néphitét. A baskurt népi orvoslásról gyűjtött anyagait később egy magyar nyelvű monográfiában adta közre, melyet, sajnos, alig ismer a külföldi tudományosság. Torma ebben a könyvében a baskurt népi gyógyítás részletes kutatástörténetét is közölte (TORMA, 1997, 16–25.).

³ A baskurt nyelv és hagyományok főleg az általunk meglátogatott délkeleti járásokban (Yılayır, Böryän, Baymaq stb.) őrződtek meg. Az északi és nyugati baskurtok sokszor inkább egy kazáni tatár nyelvjárást beszélnek.

⁴ A sült zsír szagával etették a halottak lelkeit és a ház más jószándékú szellemeit (terepmunkám anyagából, Baymaq, Baskíria, 1996). Lásd még TORMA, 1997, 47.

⁵ Ezekre az ártó szellemekre úgy tekintenek, mint az iszlám „sátán” képzetének különböző formáira.

⁶ A *šiyxirsī* eredeti jelentése „varázsló (nő)”, de a baskír–orosz szótárban a következő jelentéseket találjuk: *koldunja, volšebnica, čarodejka* (URAKSZIN, 1996, 545.).

⁷ A *mäskäy* szó jelentése egyfajta női démon, aki felfalja az embereket vagy a vérüket szívja, a baskír–orosz szótárban a következő jelentéseket találjuk: *obžora, vurdalak* (URAKSZIN, 1996, 451.).

a *kürädä* „látó” emberekről,⁸ akik képesek voltak harcolni az ártó erőkkel, de a helyi baskurtok csak a sírjaikat mutatták meg nekem terepmunkánk során. A népi gyógyítást az úgynevezett „gyógyító asszonyok” (*imsě äbëy*) végzik, akik ismerik a mágikus gyógymódokat. A baskurtok nem hisznek abban, hogy ezeket a gyógyítókat a szellemek választják ki, és tanítják meg a gyógyításra. A gyógyító asszonyok anyjuktól, nagyanyjuktól tanulják meg a tudományukat, majd adják tovább a következő nemzedéknek.

Sokféle gyógymódot ismernek a baskurtok, az *im-töm* egy általános elnevezés a különféle népi gyógyításokra. Torma József az *imlā*- igét „ráolvasással gyógyít” értelemben adja meg, mely az *im* „gyógyszer” (TORMA, 1997, 113–114.) és *im-töm* „babona” vagy „ráolvasás” szavakkal függ össze.⁹ Ő az *arpa* „árpa” (TORMA, 1997, 103.) és az *ödlök* „gyermekágyi láz”¹⁰ (TORMA, 1997, 85.) gyógyításakor használt ráolvasásokat említi. Egy baskurt rituális folklórról szóló könyvben 48 különféle ráolvasást találunk (SÖLÄYMÄNOV, 1995, 60–95.) az *im-töm* című fejezetben.

Terepmunkánk során 4 féle *im-töm* gyógyítást (azon belül 2 ráolvasást) gyűjtöttünk, mely jól kiegészíti Torma könyvének gazdag anyagát:

(1) Az elveszett „lélek” visszajuttatása a testbe ólomöntéssel (*qõt qõyõw*), avagy ijedség és fejfájás gyógyítása (TORMA, 1997, 117.; SÖLÄYMÄNOV, 1995, 60–62.).

(2) A felesleges „lélek” eltávolítása a testből (*ös yän*), avagy a hasfájás gyógyítása (TORMA, 1997, 83–84., 96., 98–99., 101.; SÖLÄYMÄNOV, 1995, 75–78.).

(3) Az agy megmérése (*mëyë ülsäw*) és helyrerázása, avagy a fejfájás gyógyítása (TORMA, 1997, 115.; SÖLÄYMÄNOV, 1995, 84.).

(4) Imaszöveg írása papírra (*dõya yaðiw* vagy *bëtëw*) és vízbemártása szemmelverés ellen (TORMA, 1997, 29–30.).

A szerző jegyezte le a népi gyógymódokat és a ráolvasások szövegeit illetve fotókat is készített, míg Kunkovács fényképezett a gyógyítások alatt.

Az elveszett „lélek” visszajuttatása a testbe ólomöntéssel (*qõt qõyõw*)

A *qõt qõyõw* egy olyan baskurt gyógyítási mód neve, mely során a beteg elveszett „lelkét” ólomöntéssel juttatják vissza a testébe. Ennek a „léleknek” a baskurt neve *qõt*, mely az ótörök *qut* megfelelője (CLAUSON, 1972, 594.; BOMBACI, 1965, 284–291. és 1966, 13–43.). Torma olyan léleknek fordítja,

⁸ A *kürädä* jelentése egyfajta „jós (nő)”, a szótárban a következő jelentéseket találjuk: *vorozëja*, *gadalka* (URAKSZIN, 1996, 320.); lásd még RUDENKO, 1925, 310. és TORMA, 1997, 17.

⁹ Az *em* szó török eredetű, míg a *dom* mongol. Az *em-dom* ikerszót a baskurtban *im-töm* formában ejtik. Lásd még SZALONTAI-DIMITRIEVA, 1982, 175–176.

¹⁰ Torma az *ödlök* szót „szövődményes betegségek démonja” értelemben adja meg, míg a baskír-oros szótárban *oslažnenie* „szövődmény” értelemben szerepel (URAKSZIN, 1996, 479.).

mely „jó szerencsét” hoz (TORMA, 1997, 167.). Az általunk megfigyelt gyógyítást egy 71 éves gyógyító asszony (*imsē*), Fayða Xäsän-qïði Ábsälämová végezte Yılayır járás (orosz Zilairszkij rajon) Yuldıbay nevű falvában. Egy kislányt gyógyított, aki megijedt valamitől és folyton sírdogált. A baskurtok hite szerint ha valaki megijed, a *qõt* elszáll a testéből,¹¹ ezért azt vissza kell szerezni. A gyógyítás során az *imsē* visszajuttatja a *qõt* lelket a testbe, melyet az ólom öntése jelképez. Innen a ráolvasás neve *qõt qõyõw* vagyis a „*qõt* lélek öntése”.

A gyógyítás elején az *imsē* zsírban ólmot olvasztott. Ezután a kislány anyukája a fiát a házuk küszöbére (*tufa yëğën*) ültette, és a fejét egy fehér lepellel beborította. A gyógyító asszony egy fazekat hideg vízzel megtöltött, és azt a fiú letakart fejére helyezte, míg a fazék fedelét a fiú lába alá tette (1. kép). Ezután ólmot (*aq qurıaş*) öntött serpenyőből a fazékba, ezzel az „elszállt” lelket szimbolikusan visszaöntötte (*qõt qõyõw*) a gyermek testébe, miközben a következő ráolvasást mondta:¹²

1. kép Somfai Kara Dávid, fotója 1996, Yuldıbay falu, Yılayır járás, Délkelet-Baskıria.

*qõrayt qõtõm, kil qõtõm
ëyäng bïnda, qõtõm
ayın hïwðay ayıp kil
aq baliqtay yõðõp kil
ëyäng bïnda, qõtõm
qõrayt qõtõm, kil qõtõm*

*Qõrayt qõt lelkem, qõt lelkem,
İtt a gazdád, qõt lelkem!
Folyjál ide, mint folyó víz,
Ússzál ide, mint fehér hal!
İtt a gazdád, qõt lelkem,
Qõrayt qõt lelkem, qõt lelkem!*

¹¹ A *qõt õs-* kifejezés szó szerint „elszáll a jószerencse lélek” értelemben fordítható, de a mai baskurtban „megijedni” jelentéssel bír.

¹² A *qõrayt* szónak nincs valódi jelentése, csak ebben a ráolvasásban használják. Azrail a halál angyala az iszlám mitológiában (arab *‘Izrā’īl*, lásd WENSINCK, 1990, 292–293.).

*γazrayil färēštā, kiltēr qōtōm
ēyāng bīnda, qōtōm
qōrayt qōtōm, kil qōtōm*

Azrail angyal, hozzd el a *qōt* lelkem!
Itt a gazdád, *qōt* lelkem,
Qōrayt qōt lelkem, *qōt* lelkem!

2. *kép* Kunkovács László fotója, 1996, Yuldıbay falu, Yılayır járás, Délkelet-Baskıria.

A megdermedt ólom formájából következtetni szoktak arra, hogy milyen állattól vagy tárgytól ijedt meg a gyermek. Az általunk megfigyelt esetben egy kutya alakját vélték felfedezni. Ezután a gyógyító a megdermedt ólmot a fiú anyjának adta, és elmagyarázta az ijedség okát (2. *kép*). Az ólomdarabot egy kendőbe tekerték, és a fiú szíve tájékán az ingéhez erősítették (3. *kép*). A ráolvasás után a gyógyító a vizet a küszöb alá öntötte, és egy áldást (*salawat*) mondott arabul. Miután megdermedt a zsír, kentek belőle a gyermek homlokára, tenyerére és mellkasára.

Az ősi török lélekképzetek¹³ alapvetően megváltoztak¹⁴ azután, hogy a baskurtok felvették az iszlám hitet, de a *qõt qõyõw* gyógyításban a *qõt* vagyis a „testet elhagyó” lélek képzete kimutatható.

3. kép Somfai Kara Dávid fotója, 1996, Yuldıbay falu, Yılayır járás, Délkelet-Baskıria.

A felesleges „lélek” eltávolítása a testből (*õs yän*)

Az *õs yän* olyan gyógymód (*ımläw*), melyet akkor alkalmaznak, ha a gyerek hasa sokat fáj. Ezt a gyógyítást a 70 éves Гäynäkamal Latif-qıđı (Üöärgän

¹³ Az altaji törökök körében a lélek és a lélegzet (*tın*) ugyanaz a képzet, de az ember testében más lélekformák is léteznek. A *kut* egy olyan lélek, mely szerencsét és boldogságot biztosít. A *jula* és az *üzüt* olyan lélekformák, melyek elhagyják a testet betegség és/vagy halál esetén (POTAPOV, 1991, 30–31. és 46–56.; SOMFAI KARA, 2002, 300.).

¹⁴ A baskurtok csak a *yän* (vö. perzsa *jān*) szót használják „lélek” értelemben.

nembeli) gyógyító asszony (*imsě*) végezte a Haqmar (orosz Sakmara) folyó menti Bikbaw faluban. Amíg a *qõt* „lélek” elszállhat (*qõt õs-*) a testből, és a hiánya betegséget okoz, az *õs yän* „három lélek” elnevezés azt sugallja, hogy a „felesleges lelkek” is betegséget okoznak. A Baskurt néphit szerint két „fölösleges”, úgynevezett „kutya-lélek” (*õt-yän*) okozza a gyermekek hasfájását (TORMA, 1997, 85.). Ezek a „lelkek” tulajdonképpen ártó erők, melyek a szöveg tanúsága szerint a szélből és vízből származnak. Sok török etnikum néphitében a víz különféle ártó erők lakóhelye.¹⁵ A szél is okozhat hasonlóképpen mindenféle betegséget.¹⁶

4. kép Kunkovács László fotója, 1996, Bikbaw falu, Délkelet-Baskíria.

Ennek a gyógyításnak a lényege, hogy el kell távolítani a két „fölösleges lelket” a testből. Először Γ ä y n ä k a m a l Latif-qïdï a gyermek hasát egy cipővel simogatta, hogy ez által az „ártó lelkeket” kiválassza (4. kép). Aztán a gyermeket gyengéden a ház egyik ajtajának két szárnya közé szorították

háromszor egymás után, hogy a „két lelket” kiűzzék a testből (TORMA, 1997, 99.). A gyógyítás során a következő ráolvasást mondták:

Niy qïthahing, õs yän qïtham

ikëwën ültëräm, bëräwën qaldïram

Bër yän, ikë yän, õs yän

Qayða hinëng makaning

Taş haraydïng ësëndä

Ikë yändë ültëräm

Mit szorítasz, a „három lelket” szorítom,

Kettőt megölök, egyet meghagyok.

Egy lélek, két lélek, három lélek,

Hol van a te lakásod?

Kópalotában van.

Két lelket megölök,

¹⁵ Terepmunkám alapján (Qulsarı, Atıraw, Kazaksztán, 1996).

¹⁶ A kazakok szintén a szelet okolják a hasfájás miatt, például kazak *jel ötti* „behatolt a szél” (terepmunkám adata, 1994, Sımkent, Kazaksztán). Talán ezért volt *Yel-böke* „Szél démon” a neve egy nagy erejű démonnak a régi ujburban.

*Běr yändě qaldıram
Běr yän, ikě yän, ös yän
Hıwđan kilhäng, hıwya kit
Yěldän kilhäng, yělgä kit
Qayđan inděng, šönan sığ*

Egy lelket meghagyok.
Egy lélek, két lélek, három lélek,
Ha vízből jössz, vízbe térj!
Ha szélből jössz, széllel szállj.
Ahol behatoltál, onnan távozz!

5. kép Kunkovács László fotója, 1996, Mullakay falu, Baymaq járás, Délkelet-Baskíria.

Az agy megmérése (*měyě ülsäw*) és helyrerázása (*měyě qayıw*)

A harmadik, általunk megfigyelt gyógyítás azon a hiedelmen alapszik, hogy a fejfájás okozója az agy elmozdulása a koponyában. A gyógyításnak több elnevezése is létezik: *měyě ülsäw* „az agy mérése”, *měyě tösöröw* „az agy lemozdítása”, *měyě qayıw* „az agy rázása” (TORMA, 1997, 115.) vagy *měyě ultıriw* „az agy ültetése” (SÖLÄYMÄNOV, 1995, 84.).

A mi adatközlőnk, Ǵäliyə Timərbulat-qıđı, 68 éves (bőryän nembéli) gyógyító asszony (*ımsě*) Mullakay faluból (Baymaq járás, orosz Bajmakszkij rajon) a *měyě ülsäw* „az agy mérése” elnevezést használta. A gyógyítás kezdetén az *ımsě* megmérte a beteg fejét egy madzaggal (5. kép) minden irányból, hogy az agy helyzetét meghatározza a koponyában. Aztán megkérdezte a beteget: *tösťö-mö?* „leesett-e [az agyad]?” és a beteg ezt válaszolta: *tösťö.* „leesett.” Ha az agy helyzete nem megfelelő, akkor azt helyre kell rázni.

Hogy ezt elérje, a fejet átkötő madzagot jó erősen a kezében tartotta, majd a madzagot tartó kezét a másik kezével csapkodva a beteg agyát helyrerázta (*měyě qayïw*).

6. kép Kunkovács László fotója, 1996, Mullakay falu, Baymaq járás, Délkelet-Baskíria.

Imaszöveg írása papírra (*dõya yađïw*) és vízbemártása

Az utolsó gyógyítás tulajdonképpen az előzőnek (az agy megmérése) volt a folytatása, és ugyanaz a gyógyító asszony végezte. A beteg lefeküdt, mire az *imsě* egy újabb gyógyításba kezdett egy arab nyelvű imaszöveggel (*dõya*). Először is kiválasztotta a megfelelő imát a Koránból, majd azt egy darab papírra írta (*dõya yađïw*). Ezután a papírdarabot egy csésze vízbe tette, és egy párszor ráfújt. A betegre is fújt néhányszor (6. kép). A végén a betegnek meg kellett innia a csésze vizet.¹⁷ A baskurtek hite szerint az imák gyógyító ereje behatolhat a vízbe. Az imákat általában a Koránból választják, és a víz

¹⁷ A kirgizek közt is megfigyeltem hasonló gyógyítást (terepmunkám gyűjtéséből, 2002, Narin, Kirgizsztán). A neve *ičirtki*, mely szó szerint azt jelenti: „valami itatni való” (lásd még BAJALIEVA, 1972, 112.). A szibériai török sámánok is bele szoktak beszélni vagy fújni egy csésze vízbe, hogy azzal gyógyítsanak (saját gyűjtés, 1998, Xöndergey, Tuva).

a szent szövegek miatt válik gyógyítóvá. Ártó imákat, átkokat tartalmazó vízzel ugyanakkor meg lehet betegíteni embereket.¹⁸

Néhány megállapítás

A baskurt népi orvoslásban nem találunk olyan vallási specialistákat (sámánokat), akiket a szellemek avattak be, és transzállapotban tudnak velük érintkezni. Ugyanakkor a népi orvoslásnak gazdag tárháza van. Torma véleménye szerint a baskurt népi orvoslás fajtái egy egész rendszert alkotnak (TORMA, 1997, 122–124.), melynek a legfontosabb elemei a következők: (1) mágikus csecsemővédelem, (2) kultikus lakomák, (3) névadás, (4) betegségdémonok, (5) betegség tünetei, diagnózis és (6) a különféle gyógyítások (*irimla-*, *arba-*, *imlä-*).

A népi orvoslás a baskurt néphiten alapszik, de néhány eleme a szibériai török ősvallások egyes képzeteivel is kapcsolatba hozható (például lélek-képzetek, mágikus víz). A baskurt népi orvoslás tanulmányozása révén a néphit egyes elemeinek kialakulását is jobban megérthetjük.

Egy másik érdekes kérdés annak a folyamatnak a vizsgálata, mely az eksztatikus módon gyógyító vallási specialisták (sámánok) eltűnéséhez vezetett a baskurtok között. Miért vették át az ő szerepüket más gyógyítók (*imsē*), jósök vagy egyszerűen a közösség idősebb tagjai?

IRODALOM

BAJALIEVA, Toktobübü

1972 *Doiszlamszkie verovanija i ih perezsitki u kirgizov*. Frunze, Ilim.

BOMBACI, Alessio

1965–1966 Qutluy bolzun! *Ural-Altäische Jahrbücher*; 36, 284–291.; 38, 13–43.

CLAUSON, Sir Gerard

1972 *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, Clarendon Press.

GOLDEN, Peter B.

1990 The peoples of the Russian forest belt. In: SINOR, Denis (szerk.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. 229–255. Cambridge, Cambridge University Press.

¹⁸ Az „átkozott víz” a kirgizek körében is megfigyelhető, neve *dubalagan suu* „imával megrontott víz” (saját gyűjtés, 2001, Narin, Kirgisztán). A *Mongolok Titkos Történetében* (*Mongqol-un Ni'uča Tobča'an*: 272. rész) Ögödei kánt megszállták a démonok (*ada*), ezért a sámánok Ögödei öccsének, Toluinak „átkozott vizet” (*jükergen usun*) adtak, hogy Ögödei betegsége átszálljon rá (lásd LIGETI, 1971, 245.).

- LIGETI, Louis (szerk.)
 1971 *Mongqol-un Ni'uča Tobča'an* Histoire Secrète des Mongols. Monumenta Linguae Mongolicae collecta I. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- POTAPOV, Leonid P.
 1991 *Altajszkij samanizm*. S. Peterburg, Nauka.
- RUDENKO, Szergej I.
 1925 *Baskiri: isztoriko-étnograficseszkie ocserki*. Moszkva – Leningrad, Izdatel'sztvo Akademii nauk SSSR.
- SOMFAI KARA, Dávid
 2003 Vilmos Diószegi's Collection of Kumandy Shamanism from 1964. In: SÁRKÖZI, Alice – RÁKOS, Attila (szerk.): Proceedings of the 45th PIAC, (2002) 297–304. Budapest, Research Group for Altaic Studies (Hungarian Academy of Sciences).
- SÖLÄYMÄNOV, Äxmät [SZULEJMANOV, Ahmad] (szerk.)
 1995 *Başqört xaliq ijadi I. Yöla folkl'ori*. Üfü, Kitap.
- SZALONTAI-DMITRIEVA, Judith
 1982 The Etymology of the Chuvash Word *Yumšă* 'Sorcerer'. In: RÓNATAS András (szerk.): *Chuvash Studies*. 171–177. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 28.)
- TORMA, József – KHISAMETDINOVA, Firdaus
 1997 ... *A tűznek mondom! (A baskír népi orvoslás elemeinek mai rendszere)*. Budapest, Püski Kiadó.
- URAKSZIN, Zinnur (szerk.)
 1996 *Baskirszko-russzkij szlovar (başqörtsa-russa hüödlék)*. Moskva, Digora – Russzkij jazük.
- WENSINCK, Arent J.
 1990 Izrā'īl. In: *The Encyclopaedia of Islam*. Leiden – London, Brill.

DÁVID KARA SOMFAI

BASHKURT (BASHKIR) FOLK MEDICINE

László Kunkovác and the author spent one month in 1996 among the Bashkir living in the Ural Mountains. They conducted fieldwork in the counties inhabited by a Bashkir majority. The Bashkir accepted Islam in the 14th–15th centuries and their pre-Islamic native religion left only some traces in their folk beliefs. The Bashkir believe that illnesses can be caused by evil spirits and witches or if someone is touched by an 'evil eye'. These illnesses can be healed and prevented by charms and other means of magical healing. There are no religious specialists among the Bashkir who invoke

spirits in ecstasy as shamans do. Healing activities are now practiced by ‘female healers’. The Bashkir do not believe that these healers are chosen by the spirits or that they learn their healing methods from them. These ‘female healers’ learn their methods from their mothers and grandmothers and pass these methods on to the next generation. There are various Bashkir healing methods, but *im-tõm* is a general term for folk medicine. During our field-trip the author observed four types of *im-tõm* (including two types of charms). He recorded the healing methods and the texts of those charms, while László Kunkovács took pictures during the healing.